

JANUBIY O‘ZBEKISTON DOSTONCHILIK MAKTABI VAKILLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Kamoliddin Egamqulov Samad o‘g‘li

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

***Annotatsiya.** Baxshichilik san‘atda Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablari o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, uning xarakterli badihago‘yligi, aytish usulining sho‘xligi va repertuaridagi dostonlarning boshqa dostonchilik maktablarida uchramasligi kabi diqqatga sazovor jihatlari bor. Mazkur maqolada Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablarining shakllanishi va taraqqiyoti, boshqa maktablardan farqli jihatlari haqida so‘z boradi.*

***Kalit so‘zlar:** an‘ana, baxshi, doston, repertuar, badihago‘ylik, nag‘ma, terma.*

***Annotation.** South Uzbekistan’s epic schools have a special place in the art of performance, and it has remarkable features such as characteristic melodiousness, fun way of telling, and epics in the repertoire that are not found in other epic schools. This article talks about the formation and development of epic schools of South Uzbekistan, their differences from other schools.*

***Key words:** tradition, bakhshi, epic, repertoire, intrigue, drum tune, terma.*

Dostonchilik, xalq og‘zaki poetik ijodidagi qadimiy epik an‘ana hisoblangan. Dastlab qo‘shiq shaklidagi, musiqa asbobisiz kuylanadigan asarlar yaratilgan. Keyinchalik X-XI asrlar do‘mbira jo‘rligida aytiladiganlari yuzaga kelgan. Dostonchilikning bunday namunalari Kaspiy va Orol dengizlari bo‘ylaridagi qadimiy ko‘chmanchi turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago‘ylar ko‘payib borgan sari ustoz-shogirdlik an‘analari vujudga kela boshlagan. Natijada XV-XVI asrlarga kelib ko‘pgina dostonchilik maktabi paydo bo‘ldi. XVII-XVIII asrlar dostonchilik taraqqiyotida jiddiy ko‘tarilish bosqichi yuzaga kelgan bo‘lsa, XIX-XX asrlar esa uning eng rivojlangan davri bo‘ldi. Bu davrda, Samarqandda Bulung‘ur, Narpay, Qo‘rg‘on, Qashqadaryoda Shahrizabz, Qamay, Surxondaryoda Sherobod, Xorazimda Xorazim dostonchilik maktablari yuzaga kelgan. Qashqadaryo va Surxondaryo dostonchilik maktablari an‘ana, uslub jihatdan bir-biriga juda yaqin. Shu jihatdan, bu viloyatlar maktablari, bir nom bilan, “Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablari” yoki “Voha dostonchilik maktablari” deb ham yuritiladi. Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablariga, keyinchalik, yana bir qancha maktablar qo‘shilib, kengayib borgan. Boysun, Beshqo‘ton, Chiroqchi, Kofirun, shular jumlasidandir. Dostonchilikning taraqqiyoti, yetuk baxshilarning yetishib chiqishi, ustoz-shogirdlik an‘anasi, yangi, faqat o‘zining repertuarda uchraydigan dostonlari va

badihago'ylik nuqtayi nazaridan yana bir qancha dostonchilik maktablarini qatorga qo'shishimiz ham mumkin.

Janubiy O'zbekiston dostonchiligi haqida fikr yuritganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu hududda dostonchilik an'anasi ancha kuchli va qadimiy xususiyatlarini saqlagan holda rivojlanib, baxshilar auditoriyasining kengayishiga sabab bo'lgan. Ustoz va shogird, baxshi shaxsi va uning doston ijrosi, an'ana va badiha, jamoa va individual ijod, soz va so'zning badiiy ta'sir kuchiga e'tibor kabi masalalar Janubiy O'zbekiston baxshilarining o'ziga xos uslub yo'nalishlaridan hisoblangan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, dostonchilik maktablarining yuzaga kelishi, taraqqiyoti va ijro usullari baxshichilik san'atining ijtimoiy-madaniy jarayonlarda ommalashuvi bilan bog'liq holatlardandir. Har bir dostonchilik maktabining yuzaga kelishi, shakllanishi va poetik ifoda kasb etishi badihago'y baxshilar faoliyati bilan bog'liq bo'lganligini janubiy vohada faoliyat ko'rsatgan Sherobod, Boysun, Beshqo'ton, Chiroqchi, Qamay dostonchilik maktablarining ijodkor baxshilari misolida ko'rib o'tsak. Folklorshunos A.Qahhorov Janubiy O'zbekiston baxshilari ijro jarayonlarini uzoq yillik kuzatuvlari natijasida dostonchilik maktablaridagi an'anaviy ustoz shogirdlik munosabatlarini o'rganib, ular shajarasini tuzishga muvaffaq bo'ldi. Olimning aniqlashicha, Sherobod dostonchilik maktabi shajarasining boshida Bobo shoir bo'lib (XIX asrning birinchi yarmi), u juda ko'plab shogirdlar yetishtirgani, shu maktabga xos ijro belgilari ham uning nomi bilan bog'langan¹. Bobo shoir, Qosimko'r, Shernazar Berdinazar o'g'li, Xolmurod Qosim o'g'li, Azim yuzboshi kabi iqtidorli baxshi shogirdlar tayyorlaganki, ana shu shogirdlar so'z va sozda, shogird tayyorlash an'anasida Sherobod dostonchilik maktabining taraqqiyotiga munosib ulush qo'shgan. Bobo shoir shogirdlaridan Shernazar Berdinazar o'g'lining jonli epik an'ananing talantli ijrochisi sifatida o'rni beqiyosdir. Hatto, Sherobod dostonchiligining asoschisi sifatida unga nisbat berilishi ham bejiz emas. Bu borada folklorshunos M.Afzalov "O'zbek xalq shoirlari" maqolasida alohida fikr bildiradi: "Sherna o'z davrining eng chechan, so'zga boy san'atkor shoirlaridan bo'lib, shogird yetishtirishda ham Shernaga tenglashadigan ustoz bo'lmagan. Shernazar shoir Surxondaryo va Qashqadaryo hatto Turkmanistonning ayrim shahar va qishloqlariga borib, doston aytib, tinglovchilarni xayratga qoldirgan. Xalq orasida o'z dostonlari bilan ma'lum va mashxur bo'lgan Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Ahmad yuzboshi, Saodat yuzboshi, Normurod Shernazar o'g'li, Jo'ra Eshmurod o'g'li va boshqa iste'dodli xalq shoirlarini tarbiyalab yetishtirgan Shernazar Berdinazar o'g'lidir"². Yoxud Boysun, Beshquton, Qamay dostonchiligi haqida ham xuddi shunday fikr yuritish mumkin. Qamay dostonchilik maktabi borasida so'z yuritadigan bo'lsak, bu maktabda Berdimurod shoir, Murod baxshi Xo'jayor o'g'li, Abdulkarim juyruq, Xidir shoir, Boysari baxshi, Mulla

¹ Qahhorov A., Yangi dostonlar, T., 1988.

² Afzalov M. Ўзбек халқ шоирлари // «Шарқ юлдузи». 1946.

Xolnazar, Sa'dulla Hakimov, Mulla Bozor shoir va juda ko'plab baxshilar shajarasini ana shu maktabdagi ustoz – shogirdlik munosabati va ularning epik ijroga bo'lgan umumiyliklari birlashtirib turadi. Bu dostonchilik maktabi baxshilarining so'z va sozni sayratish, noyob badihago'ylik talantlari haqida juda ko'plab naql va rivoyatlar xalq orasida bugungi kunlargacha saqlanib qolgan. Bu kabi baxshilarimiz xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, ruhiyati va bahodirlik xislatlarini “Alpomish”, “Go'ro'g'li”, “Rustamxon” kabi go'zal dostonlarda kuylab, tinglovchilar auditoriyasini jalb etishga harakat qilganlar. Jonli ijroda badihago'ylik salohiyatlarini namoyish qilib, ma'naviy barkamollikning yuksalishiga xizmat qilganlar. Xuddi shunday umumiylik Beshqo'ton, Boysun dostonchilik maktabi baxshilari repertuariga ham xos bo'lib, juda ko'plab an'anaviy dostonlarni ijro etib, xalqimiz olqishiga sazovor bo'lganlar. Abdurasul yuzboshi, Alim yuzboshi, Sherdan Mardonaqul, Eshmurod Sherdan o'g'li, Normurod Poyon o'g'li, Boymurod Boymat o'g'li, Eshqobil Qo'shoq, Mulla Ermamat Badalov va boshqa ko'plab baxshilar xuddi shu maktablarning iste'dodli ijodkor baxshilaridandir. Shu bilan bir qatorda ushbu maktablarning g'oyaviy yo'nalishi va repertuar birligi umumiy ko'rinishda bo'lsada, ijro usullari, poetik ifodadagi o'ziga xos jihatlari bilan bir-biridan farq qilganlar. Buni professor H.Zarifov Sherobod dostonchiligi misolida ko'rsatib bergan edi: “Sherobod baxshilari doimiy ravishda og'zaki traditsiyani davom ettirib kelganlar. Ular o'zlarining repertuarlari va ijro usullari jihatidan bizga ma'lum dostonchilar bilan umumiy tomonlarga ega. Shu bilan birga ularning ba'zi bir o'zlariga xos xususiyatlari ham mavjud, repertuarida boshqa viloyatlarda bo'lmagan ayrim dostonlar, jumladan, Go'ro'g'lining o'limi haqida doston bor”¹. Haqiqatdan ham Sherobod dostonchilik maktabi boshqa joylarda noma'lum bir qator sujetlarni, ayrim qadimiy motiv va tasavvurlarni saqlab qolganligi bilan ahamiyatlidir. Bugungi dostonchilikning Janubiy O'zbekistonda davom etishi, saqlanishida shu maktabning Umir shoir Safarov, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li kabi badihago'y baxshilarning, Qodir Rahimov, Xushvaqt Mardonaqulov, Qora va Chori Umirovlar, Chorshanbi Rahmatullayev kabi shogirdlarni tarbiyalab yetishtirganliklari bo'ldi, desak xato bo'lmas. An'anaviy doston ijro etish usullarini, yo'llarini puxta o'zlashtirgan bu kabi baxshilar ustozlari an'anasiga sodiq qolgan holda Shoberdi Boltayev, Boborayim Mamatmurodov, Abdunazar Poyonov, Ro'zi Qulto'rayev, Qahhor Rahimov, Jovli Tangirov, Abdusalom Ergashev, Abduqahhor Umirov, Abdumurod Qodir o'g'li va boshqa bir qator baxshilarni yetishtirdilarki, ular bugungi jonli ijroda dostonlar kuylab kelmoqdalar. Qamay dostonchilik maktabi baxshilari xalq dostonlarining lirik yo'nalishiga alohida e'tibor bergan bo'lsalar, Chiroqchi dostonchilik maktabi baxshilari uchun xos usullardan biri doston matnlarini sho'x, quvnoq kuylashdan iboratligidadir. Chiroqchi dostonchilik maktabi haqida so'z ketganda, bu maktabning o'ziga xos usul va yo'nalishi haqidagi xususiylik bevosita

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский героический эпос. –М.: ГИХЛ, 1947.

Rajab shoir (XIX asr boshlari), Xolnazar shoir (XIX asr o'rtalari), Iskandar shoir (XIX asr o'rtalari), To'ra shoir (XIX asr boshi), Abdulla shoir Nurali o'g'li (1874 - 1957), Hamro shoir Ergash o'g'li va boshqa ko'plab ustoz baxshilar nomi bilan bog'liqdir. Ushbu maktabning vakili bo'lmish Shomurod Tog'ay o'g'li, Azim baxshi Xo'jayevlar repertuarida ushbu maktabga xos ijro usullari saqlanib qolgan. Vohadagi Boysun va Beshqo'ton dostonchilik maktabi baxshilari ham ijroda o'zlariga xos poetik usullar bilan alohida ajralib, xalqimizning ma'naviy-ruhiy kamolotini yuksaltirishga munosib ulush qo'shganlar. Ayni vaqtda Janubiy O'zbekiston dostonchilik maktabi baxshilari o'z hududlarida va respublikamizning boshqa joylaridagi dostonchilik maktabi baxshilari bilan ijodiy aloqada bo'lishganki, bunday uchrashuvlar baxshilar repertuarining boyishiga, badiiy salohiyatining kengayishiga katta ta'sir ko'rsatgan. H.Zarifov ta'kidlaganidek, Qashqadaryo, Surxondaryo va Janubiy Tojikiston baxshilari o'rtasida qadimdan aloqa bo'lgan. Bir necha Qashqadaryo baxshilari Sherobod dostonchilari o'rtasida tarbiyalangan. Dostonchilik maktablari o'rtasidagi o'zaro munozaralar, tortishuvlar, bir-biriga bo'lgan tanqidiy yondoshuvlar baxshilar san'ati va mahoratining o'sishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chiroqchilik Mardon shoirning Samarqand viloyatida o'nga yaqin shogird yetishtirgani, narpaylik Islom shoirning Qashqadaryoga tez-tez kelib turishi fikrimizni isbotlaydi. Baxshilar o'rtasidagi bunday o'zaro uchrashuvlar, aloqalar qadimdan mavjud bo'lib, ular repertuari va ijro mahoratining shakllanishiga turtki bo'lgan. Bunday holatlar respublikamizning boshqa hududlaridagi dostonchilik maktabi baxshilari o'rtasida ham davom etgan. Baxshichilik san'atida ustoz-shogirdlik an'anasi, doston ijro etish, dostonchilik an'alariga rioya qilish har doim muhim masalalardan hisoblangan. Shu sababli ham baxshilar asrlar davomida dostonchilik an'alariga qat'iy amal qilib kelganlar. Ustozlari orqali o'rgangan doston namunalarini xalq oldida namoyish qilib, repertuarini mukammallashtirishga har doim intilganlar. Natijada baxshini hamma tinglar, olqishlar, uning san'ati xalq uchun madaniyat o'chog'i vazifasini o'tagan. Ana shu asriy orzular asosida baxshilar badiiy mukammal dostonlar kuylab, tinglovchilar auditoriyasini jalb etishga harakat qilganlar. Og'zaki epik an'ana har doim soz va so'z mutanosibli asosida amalga oshirilgan. Soz va so'z birgalikda jonli ijroda muhim hisoblangan. Yozib olingan matn esa uning bir tomoni, xolos. Ammo baxshining ruhiy hissiyoti, dramatik rol bajarishi, do'mbiraning ming bir kuyi tinglovchiga faqat jonli ijrodagina zavq bag'ishlaydi. Demak, baxshichilik san'atida soz va so'z asosiy o'rin tutar ekan, ustoz o'z shogirdiga an'anaviy doston kuylash usullarini og'zaki (yodlatish) asosida amalga oshirgan. Hattoki, ayrim baxshilarning savodxonligi ham bunga monelik qila olmagan. Chunki epik kuylovchi tug'iladi, o'sadi, o'z san'atini o'rganib, repertuarini yaratadi va oxir oqibatda tinglovchilar oldida muntazam chiqish uchun usta baxshi bo'lib shakllanadi. Ana shu asosda baxshichilik san'ati qat'iy epik an'analarda shakllangan, o'ziga xos jonli ijroda yashab kelgan. Ko'plab an'anaviy

doston namunalarining ijro etilishi ham baxshichilik san'atidagi ijodiy jarayonlar bilan bog'liq holatlardandir.

Janubiy O'zbekiston dostonchiligida ham "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Rustam", "Avazxon", "Nurali" va boshqa turkumdagi ko'plab dostonlar sevib kuylangan. Ammo umumo'zbek dostonchilik maktabi baxshilari repertuarida uchramaydigan "Ollonazar Olchinbek", "Oychinor", "Kelinoy", "Oltin qovoq", "Zayidqul", "Malla savdogar", "Shahidnoma" kabi dostonlar borligi va ijro etilishi bilan alohida ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlar Janubiy O'zbekiston baxshilari repertuarida alohida joy olishi bilan bir qatorda Go'ro'g'lining asrandi farzandi Avaz va uning farzandi Nurali haqidagi dostonlar ommalashgan. Hattoki, "Nurali" dostonlari alohida turkumlikni tashkil etgan. "Nurali" turkumidagi dostonlarning ko'plab namunalari Janubiy O'zbekiston dostonchilik baxshilari nomi bilan bog'liqdir. Shunday bo'lishiga qaramasdan bu vohada "Hasanxon" turkumi, "Kuntug'mish", "Murodxon" singari dostonlar ko'p ijro etilmagan. Ammo ba'zi baxshilarning savodxonligi, chop ettirilgan doston variantlarini o'qib o'zlashtirishlari bu voqa dostonchiligida ham ana shunday dostonlarning ijro etilishiga sabab bo'lgan.

Bugungi kunda ham Janubiy O'zbekiston dostonchilik maktablari faol rivojlanib bormoqda. Ko'plab xalq baxshilari, ularning shogirdlari, yani, ko'plab havaskor baxshilar yetishib kelmoqda. Ular bilan birga yangi-yangi termalar, nag'malar va dostonlar yuzaga kelmoqda. Qashqadaryo va Surxondaryo folklor elementlari eng ko'p saqlanib qolingan va yashab kelayotgan viloyatlardan hisoblanadi. Shu jihatdan ham bu viloyatlarga e'tibor berilishi bejiz emas. Jumladan, Surxondaryoda "Xalqaro baxshichilik san'ati" festivalining, "Boysun bahori" festivalining o'tkazilishi yoki Termizda davlat muassasasi shaklida Respublika Baxshichilik san'ati markazining tashkil etilishi, Qashqadaryoda Shahrisabz shahrida "Xalqaro maqom festivali"ning o'tkazilishi, "Qashqadaryo ohangi" viloyat bosqichidagi folklor festivalining tashkil etilishi fikr va qarashlarimizni isbotlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Janubiy O'zbekiston dostonchilik maktablarining shakllanish davri olis tarixlarga borib taqaladi va bugungi kunda ham rivoj topib bormoqda. Yangi dostonchilik maktablari shakllanmoqda. Ko'plab baxshi shoirlar yetishib chiqmoqda va bular orqali milliy an'analarimiz, qadriyatlarimizning barhayotligi mustahkamlanib boraveradi.

Adabiyotlar:

1. Афзалов М. Ўзбек халқ шоирлари // Шарқ юлдузи, 1946.
2. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. – T. “Fan” 2008.
3. Mirzayev T., Xalq baxshilarining epik repertuari, T., 1979.
4. Раззоқов Х., Мирзаев Т. ва б. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: 1980.
5. Қахҳоров А., Янги дostonлар, Т., 1988.
6. О‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000.
7. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский героический эпос. –М.: ГИХЛ, 1947.
8. Aliqulova H. Yor-yor qo‘shiqlari va xalqona so‘zning o‘ziga xos ifodasi // Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti respublika ilmiy-maliy anjumani materiallari. T.: 2021.

https://www.researchgate.net/publication/358089252_YOR-YOR_QO‘SHIQLARI_VA_XALQONA_SO‘ZNING_O‘ZIGA_XOS_IFODASI